

مطالعه تطبیقی مسؤولیت مدنی سبب مجمل

زهره افشار قوچانی^{۱*}، سید محمدباقر حسینی^۲

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشگاه قم، قم، ایران

۲. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشگاه قم، قم، ایران

دریافت: ۹۲/۱۱/۱۹

پذیرش: ۹۲/۳/۳۱

چکیده

از موضوعات مهم در مسؤولیت مدنی مسأله «سبب مجمل» است. زمانی که علم به ورود ضرر توسط یک عامل از بین چند عامل زیان موجود باشد، اما نتوان به صورت یقینی او را معین کرد بحث سبب مجمل مطرح می‌گردد. در این باره که حکم سبب مجمل چیست تحلیل‌ها و راهکارهای متفاوتی ارائه شده است. در ابتدا حقوقدانان با تأکید بر ضرورت اثبات رابطه سببیت بین فعل زیانبار از سوی شخص معین و ورود ضرر به زیان‌دیده و عدم وجود چنین رابطه‌ای در فرض سبب مجمل، مسؤولیت را بکلی منتفی می‌دانستند. اما پس از مدتی، دیدگاه مسؤولیت جمعی عاملین محتمل مطرح شد که در فرانسه از نوع تضامنی و در حقوق کامن‌لا از نوع مسؤولیت متناسب بوده، جنبه اثباتی موضوع اهمیت بسزایی دارد. از نظر فقهی، یکی از دیدگاه‌های موجود قاعده قرعه است که در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ مورد پذیرش قرار گرفت؛ اما در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲، دیدگاه فقهی معاصر مورد توجه و تصویب قرار گرفته و مسؤولیت مساوی عاملین محتمل ترجیح یافته است. از ملاک مواد قانون مجازات جدید و راهکارهای آن می‌توان در سایر موارد سبب مجمل در مسؤولیت مدنی نیز بهره‌مند شد.

واژگان کلیدی: سبب مجمل، مسؤلیت متناسب، قاعده قرعه، مسؤلیت مساوی

۱. مقدمه

هنوز برخی اصطلاحات و عناوین در مسؤلیت مدنی آن‌چنان که باید تنقیح نشده و مجال تحقیق و نظریه‌پردازی در آن‌ها وسیع است. یکی از این موضوعات، «سبب مجمل» است که از گذشته تا به حال اندیشمندان حقوقی غرب و شرق، این موضوع مهم و مبتلابه را زیر ذره‌بین پژوهش برده‌اند. اما همچنان مسائل مبهمی در این باره وجود دارد که منجر به اختلاف نظرهایی شده است. در بحث سبب مجمل مسأله این است که هرگاه زیانی متوجه شخصی شود و علم اجمالی پدید آید که عامل زیان، یک فرد نامعین از بین چند شخص است، کدام فرد از بین آنان باید خسارت را جبران کند؟ آیا یکی از ایشان یا همه با هم به صورت تضامنی یا به صورت مشترک، ضامن خسارت وارد شده خواهند بود؟

اصطلاح «سبب مجمل»، از ترکیب دو لفظ «سبب» و «مجمل» ایجاد شده است. سبب را چنین تعریف کرده‌اند: «سبب، پدیده‌ای است که از وجودش وجود و از عدمش عدم لازم آید» [۱، ص ۴۳۵]. به عقیده حقوقدانان همچنان که شرط مولد معلول نیست، سبب نیز مولد نبوده صرفاً در پیدایش معلول مؤثر است [۲، ص ۶۰۴]. «مجمل» نیز در کتب فقهی به معنای مردد بین دو یا چند چیز آمده است [۳، ص ۱۱۴؛ ۴، ص ۷۰]. بنابراین در تعریف سبب مجمل نیز می‌توان گفت که سبب مجمل عبارت است از: عامل نامعین ورود زیان از بین چند شخص محتمل.

عامل زیان، زمانی مسؤول جبران خسارت است که بین فعل او و زیان وارد شده، رابطه سببیت عرفی موجود باشد. هرگاه چندین سبب موجب خسارت به غیر شوند تشخیص عامل زیان به تأمل و بررسی عوامل متعدد نیاز دارد. این همان موضوعی است که با عنوان «اجتماع اسباب» یا «اجتماع سبب و مباشر» معرفی شده است. ولی در مسأله «سبب مجمل» از بین چند نفری که محتمل است عامل زیان باشند تنها یک نفر از

آنان واقعاً زیان را به بار آورده و بقیه مرتکب فعل زیانبار نشده‌اند. وانگهی نوع عمل زیانبار و کیفیت آن هم ممکن است معلوم نباشد. حال آن‌که در اجتماع اسباب و اجتماع سبب و مباشر، نوع عمل و کیفیت آن مشخص بوده، سخن تنها در این است که کدام سبب، در تحقق نتیجه زیانبار، مؤثرتر بوده است. به همین دلیل برخی اندیشمندان فرانسوی در گذشته مسؤولیت را در فرض اجمالی بودن سبب منتفی می‌دانستند [۵، ص ۳۳ و ۳۴]؛ اما امروزه مسؤولیت مدنی در این فرض نیز پذیرفته شده است.

۲. نظریات حقوقی پیرامون مسؤولیت سبب مجمل

در باب پذیرش مسؤولیت مدنی در فرض علم اجمالی به سبب بین حقوقدانان پیرو سیستم حقوق عرفی و سیستم حقوق مدون اتفاق نظر وجود ندارد. لذا شایسته است دیدگاه‌های موجود در هریک از این دو نظام جداگانه بررسی شود.

۲-۱. حقوق کامن‌لا

از آن‌جا که درباره نظریات حقوقی موجود در باب سبب مجمل در حقوق کامن‌لا مقاله مفصلی به رشته تحریر درآمده از ورود تفصیلی بدان امتناع و به برخی نظریات بیانگر مسؤولیت جمعی در این نظام حقوقی اشاره خواهد شد [۶، ص ۳۰۶-۳۱۰].

۲-۱-۱. مسؤولیت سهم بازار^۱ (حقوق آمریکا)

به قول فیشر شاید بتوان گفت یکی از راهکارهای قضایی دلفریب برای شارحان آکادمیک حقوق همین نظریه مسؤولیت سهم بازار است که ریشه در رأی دادگاه عالی کالیفرنیا در پرونده سیندل علیه آبوت لابرآتوریز^۲ دارد. در قضیه هیموویتز علیه الی لیلی و شرکا^۳ دادگاه پژوهش نیویورک صدور حکم به مسؤولیت گروهی، به دلیل ایجاد

1. market-share liability

2. Sindell v. Abbott Laboratories

3. Hymowitz v. Eli Lilly & Co

خطر با لحاظ نظریه مسؤولیت سهم بازار را منوط کرد به این که خواننده ای خاص از شرکت های تولیدکننده داروی دس^۱ بتواند ثابت کند که تولید او سبب صدمه زیاننده ای خاص نبوده است. علیرغم وجود تحقیقات دانشگاهی قابل ملاحظه درباره مسؤولیت سهم بازار، این مفهوم عملاً جز درخصوص داروهای دس با عدم پذیرش کلی در دادگاهها روبهرو شده است.

۲-۱-۲. مسؤولیت جایگزینی^۲ (حقوق آمریکا)

شماری از دادگاهها سازندگانی را که خواننده قرار می گرفته اند مطابق نظریه مسؤولیت جایگزینی برای بیماری های پنهانی زیانندگان خاص محکوم می کردند؛ حتی اگر خواهان از اثبات این که تولید کدام سازنده به وی صدمه زده است، عاجز می بود. در پرونده هایی که نوعاً منجر به مسؤولیت مدنی ناشی از تولیدات گروهی است این نظریه می تواند برای احراز رابطه سببیت مؤثر باشد. این نظریه برخلاف نظریه مسؤولیت سهم بازار تقریباً توسط تمامی محاکم آمریکایی پذیرفته شده است [۷، ص ۱۰۱].

۲-۱-۳. مسؤولیت گسترده کارخانه یا بنگاه^۳

در این نظریه، خوانندگان سازنده تولیدات، مشترکاً یا با همکاری هم عمل کرده اند. در قضیه هال علیه ای. آی. دی. پونت دی نومورس و شرکا، قاضی جک وین استین شش سازنده کپسول های دمش باد و وابستگان تجاری آنان را مشترکاً و منفرداً براساس نظریه مسؤولیت بنگاه محکوم کرد (که بعدها به آن مسؤولیت گسترده کارخانه گفتند) تا خسارات کودکان که ناشی از هجده حادثه جداگانه بود، جبران شود. این رأی مبتنی بر ندادن «هشدار مناسب» بود. با وجود این، از زمان تصمیم قاضی وین استین دادگاهها عملاً مسؤولیت بنگاه یا مسؤولیت گسترده کارخانه را رد کردند.

1. DES
2. alternative liability
3. enterprise or industry – wide liability

۲-۱-۴. تبانی مدنی و هماهنگی عمل^۱ (حقوق آمریکا)

دادگاه‌های آمریکایی در آغاز دهه ۱۹۸۰، شروع به استفاده از مفهوم هماهنگی عمل و تبانی مدنی کردند تا سازندگان کالاها جمعاً مسؤول جبران خسارت واردشده به زیاندیدگان کالاهای خطرناک آنها باشند، حتی هنگامی که رابطه سببیت را نمی‌توانستند میان سازنده و زیان‌دیده خاص احراز کنند. این نظریه تنها زمانی اجرا می‌شود که حداقل نوعی قرارداد میان سازندگان در انجام فعل زیانبار احراز شود [۶، ص ۳۱۰].

۲-۲. رومی-ژرمنی

حقوق فرانسه در رأس کشورهای تابع سیستم رومی-ژرمنی در زمینه سبب مجمل حاوی نظریاتی است که در این قسمت به مهم‌ترین آنها اشاره می‌گردد.

۲-۲-۱. نظریه عدم مسؤولیت

در فرض علم اجمالی به سبب، رویه قضایی پیشین فرانسه طی سالیان دراز و تا حدود نیمه قرن بیستم بر آن بود که هیچ‌یک از اشخاص مقصر را به علت عدم اثبات رابطه سببیت از سوی خواننده، نمی‌توان محکوم کرد.

۲-۲-۲. نظریه مسؤولیت تضامنی

براساس این نظریه، همه کسانی که در یک فعالیت زیانبار مشارکت داشته‌اند و تقصیر یا فعل یکی از آنان سبب ورود ضرر شده، بدون این‌که واردکننده زیان شناخته شوند، مسؤولیت مدنی خواهند یافت. قضات و حقوقدانان فرانسوی در راستای توجیه این نظریه، به مفهوم «تقصیر جمعی»^۲ یا «تقصیر مشترک»^۳، «حفاظت جمعی»^۴، «شخصیت

1. civil conspiracy and concert of action
2. faute collective
3. faute connexes
4. garde collective

حقوقی عملی» و «نظریه مستقیم بار دلیل» متوسل شده‌اند [ص ۳۸ و ۳۹].

۲-۳. نظریه مسؤولیت دولت

نظریه دیگر برای حل مسأله یادشده آن است که در مواردی که عامل زیان معلوم نیست، دولت باید اقدام به جبران خسارت کند. این راه‌حل در برخی از قوانین فرانسه به صراحت پذیرفته شده است؛ چنان‌که در فرانسه به موجب قانون مصوب ۳۱ دسامبر ۱۹۵۱ صندوق تضمین خسارات رانندگی برای جبران خسارت در مواردی که واردکننده زیان ناشناخته است ایجاد شد که اختیارات آن به موجب قانون ۱۱ ژوئن ۱۹۶۶ به حوادث ناشی از شکار گسترش یافت و نام صندوق به صندوق تضمین خسارات رانندگی و شکار تغییر یافت.

با وجود نظریات مختلفی که در زمینه مسؤولیت مدنی در فرض علم اجمالی به سبب وجود دارد، همه سیستم‌های اروپایی در باب رابطه سببیت پذیرفته‌اند که رفتار موجب مسؤولیت مدنی باید به گونه‌ای باشد که اگر چنین رفتاری واقع نمی‌شد خسارتی پدید نمی‌آمد. به‌عنوان نمونه ماده ۱۰۱:۳ از اصول اروپایی مسؤولیت مدنی مقرر می‌دارد: «یک فعالیت یا رفتار، سبب خسارت متضرر محسوب می‌شود اگر در حالت فقدان آن فعالیت، خسارتی وارد نمی‌شد» [ص ۸]. این مثنی در اصول اروپایی مسؤولیت مدنی با تجدیدنظر اصلاح سوم شرح حقوق جدید آمریکا هماهنگ شد. باید توجه داشت در حالی که برای اثبات یک ادعا، سیستم کامن‌لا به بیش‌تر بودن احتمالات یا تعادل احتمالات توجه می‌کند سیستم رومی-ژرمنی و در رأس آن حقوق فرانسه، در این زمینه سختگیری بیش‌تری نشان داده، قناعت وجدان قاضی را برای اثبات ادعا لازم می‌داند.

۲-۳. قواعد اصولی و دیدگاه‌های فقهی در مورد سبب مجمل

موضوع سبب مجمل در کتب فقهی، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم مورد توجه فقها

قرار گرفته است. قبل از بیان نظر فقها، باید دید مقتضای قواعد اصول فقه در زمینه حکم سبب مجمل چیست؟ اصول فقه مبنای فقاہت بوده، نظرهای فقهی بر پایه این اصول بنا شده است. پس ابتدا به علم اصول مراجعه کرده، سپس بر پایه موازین اصولی، نظرهای فقهی را بررسی می‌کنیم.

۲-۳-۱. قواعد اصولی در باب سبب مجمل

سبب مجمل در نتیجه شک در موضوع پدید می‌آید که از آن به شبهه موضوعی تعبیر می‌گردد. چون در این جا شک در مفهوم موضوع نیست و معنای عامل زیان را می‌دانیم و در این‌که مصداق عامل زیان چه کسی است شک داریم، لذا «شبهه موضوعی مصداقی» محقق می‌شود. در حالت شبهه موضوعی مصداقی که در واقع نوعی شک محسوب می‌شود و دلیل و اماره‌ای بر رفع شک وجود ندارد باید به اصول عملیه مراجعه کرد. اصول عملیه چهار اصل استصحاب، برائت، تخییر و احتیاط است.

در حالت شک در تعیین عامل زیان از بین چند نفر، کدام اصل حاکم است؟ موضوع سبب مجمل حالت سابقه یقینی ندارد و لذا به اصل استصحاب مراجعه نمی‌شود. شک در اصل تکلیف و حکم الزامی هم نداریم که به اصل برائت مراجعه شود؛ زیرا به یقین می‌دانیم حکم الزامی بر یکی از عاملین زیان وجود دارد که آن وجوب جبران خسارت است.

در موضوع سبب مجمل، شک در مصداق موضوع وجود دارد؛ یعنی نمی‌دانیم کدامیک از چند مصداق عامل زیان، خسارت را به متضرر وارد آورده است و در نتیجه نمی‌دانیم بر هریک از عاملین محتمل، حکم وجوب جبران خسارت وجود دارد یا خیر. از این رو، شبهه موضوعی و شک در موضوع، منجر به شک در حکم وجوب جبران خسارت بر عاملین زیان می‌شود. در چنین حالتی در مورد هریک از عاملین محتمل، این شک مطرح می‌شود که آیا وی مرتکب فعل زیانبار شده یا خیر؟ اگر مرتکب فعل زیانبار شده باشد واجب است که خسارت را بپردازد و اگر مرتکب نشده باشد حرام است که

خسارت بپردازد. لذا شکی که در مورد هریک از عاملین زیان مطرح می‌شود شک در وجوب پرداخت خسارت یا حرمت آن است. بنابراین باید به اصل تخییر مراجعه شود و قاضی مخیر باشد که پرداخت خسارت توسط فلان عامل زیان را لازم بداند یا گرفتن خسارت از وی را جایز نداند و او را تبرئه کند.

اشکالی که به اجرای اصل تخییر در فرض فوق وارد می‌گردد این است که اگر قاضی نسبت به تک تک عاملین محتمل، اصل تخییر را اعمال و همه را تبرئه کند یا همه را مسؤؤل بداند، این حکم، مخالف با علم اجمالی به ورود ضرر توسط یک نفر و خلاف واقع خواهد بود.

ممکن است برای رفع این اشکال و در جهت دفاع از اجرای اصل تخییر گفته شود که تخییر بین تمام عاملین محتمل صورت می‌گیرد؛ به این معنا که قاضی مخیر است بین تمام عاملین محتمل، یک نفر را به‌عنوان عامل زیان انتخاب کرده، جبران خسارت را بر عهده او قرار دهد. اما ایراد این سخن، آن است که اصل تخییر در حالت تردید بین دو حکم وجوب و حرمت درخصوص یک موضوع اعمال می‌شود. به عبارت دیگر، وقتی تردید کنیم که گرفتن خسارت از فلان عامل زیان لازم و جایز است یا ممنوع، به اصل تخییر رجوع می‌شود، نه در حالت شک در این‌که خسارت را از این فرد بگیریم یا آن فرد، زیرا چنین شکی در دو موضوع به صورت جداگانه مطرح می‌شود.

تنها اصلی که احتمال جریان آن در قضیه سبب مجمل می‌رود اصل احتیاط است. زمانی که شک در مورد مقدار تکلیف یک شخص وجود دارد به اصل احتیاط رجوع می‌کنیم؛ در حالی که در مسأله سبب مجمل در مقدار و کیفیت تکلیف، شکی وجود ندارد و در تعیین شخص مکلف، تردید ایجاد شده است. وانگهی حکم به پرداخت خسارت توسط تمام عاملین محتمل، مخالف علم اجمالی به ایجاد خسارت توسط یکی از آنان است.

با توجه به آنچه گذشت در قضیه سبب مجمل، دلیل و اماره‌ای بر تعیین عامل زیان وجود ندارد و شک در موضوع (یعنی شک در مصداق عامل زیان) پدید می‌آید و

هیچ‌یک از اصول عملیه در این حالت قابل اجرا نیست. تنها راه باقیمانده اعمال قاعده قرعه است تا شک در موضوع را زایل کند. فقها بیان کرده‌اند که زمانی به قرعه مراجعه می‌شود که مسأله از راه معتبر شرعی حل نشود [۹، ص ۳۵۲]. میر عبدالفتاح مراغه‌ای در توجیه قرعه بیان می‌دارد که لازمه معتبر نبودن قرعه در موارد مشکل، رها ساختن و تعطیل کردن حکم و تکلیف است که این امر مستلزم هرج و مرج بوده، شارع حکیم چنین وضعی را نمی‌پذیرد. پس باید راه آشکاری عرضه شود و آن، جز قرعه نیست [۹، ص ۳۵-۳۵۹].

قرعه راه‌حلی مستند به آیات قرآن، سنت (هم روایات وارد از طریق اهل سنت و هم روایات وارد از طریق شیعه)، بنای عقل و اجماع است [۱۰، ص ۴۱ و ۶۱]. قرعه در رفتار عقلانی مردم زمان ما نیز دیده می‌شود و می‌دانیم که هرگاه بنای عقلا مورد ردع شارع قرار نگرفته باشد حجت است [۱۱، ص ۹۵]. قاعده قرعه در محاکم غربی نیز مورد پذیرش قرار گرفته است [۱۲، ص ۳۶۰]. اما به عقیده آیت الله مکارم شیرازی مجرای قرعه جایی است که از هیچ راه عقلی و شرعی نتوان به جواب رسید. در غیر این صورت، نباید مورد را مجهول دانست [۱۳، ص ۳۴۹].

۲-۳-۲. فتاوی فقها در باب سبب مجمل

فقها در این باره در دو گروه قرار می‌گیرند: برخی قائل به قرعه شده و برخی دیگر تنصیف خسارت را پذیرفته‌اند. آیت الله یوسف مدنی تبریزی در پاسخ به این سؤال که «اگر دو نفر برای شکار تیراندازی کنند و تصادفاً تیر به شخص عابر اصابت کند و کشته شود و معلوم نباشد که تیر کدامیک از آن‌ها اصابت کرده... دیه به عهده کدامیک از آنان خواهد بود» بیان داشته‌اند که مسؤول پرداخت دیه، عاقله هر دو نفر است و در صورت نداشتن عاقله یا عدم تمکن آن‌ها هر دو بالمناصفه مسؤول پرداخت دیه هستند [۱۲، ص ۳۵۹]. آیت الله مکارم شیرازی و آیت الله سبحانی نیز به فتاوی مختلف قائل به تنصیف شده‌اند [۱۴ و ۱۵]. آیت الله علوی گرگانی چنین بیان عقیده

کرده‌اند که: «در صورتی که اولیای مقتول در مورد یکی از افراد خاص که تیراندازی کرده است قسامه اجرا کنند می‌توانند او را قصاص کنند و یا دیه بگیرند و در غیر این صورت اگر بدانیم قاتل فقط یک نفر از آن‌ها است، اما فرد آن مشخص نباشد باید حاکم شرع قرعه بیندازد و به نام هر کدام که اصابت کرد از او دیه بگیرد و اما اگر شک داشته باشیم که به وسیله تیر یک نفر کشته شده است یا چند نفر، دیه را باید مشترکاً پرداخت کنند» [۱۶] سید محمد حسینی شیرازی نیز در کتاب القصاص همین نظر را در حالت قتل می‌پذیرد [۱۷، ص ۲۴۴]. برخی دیگر به مانند امام خمینی (ره)، در زمینه سبب مجمل در قتل، قائل به اعمال قرعه و پرداخت دیه توسط کسی هستند که نام وی از قرعه خارج می‌شود [۱۸، ص ۲۴۱]. نظر نادری که در بین آرای فقهی دیده می‌شود این است که در صورتی که قاضی نتواند خواندگان دعوا را به مصالحه دعوت کند وی قادر خواهد بود با استناد به ولایت حاکم شرع، حکم به توزیع جبران خسارت به صورت مساوی کند. مطابق این نظر، تعیین تکلیف نهایی در مسأله سبب مجمل به قاضی و حاکم شرع واگذار می‌گردد [۱۹، ص ۱۸]. در نقد این دیدگاه می‌توان اذعان داشت که واگذار کردن حکم سبب مجمل به حاکم شرع و قاضی، فرو بردن مسأله در اجمالی دیگر و در واقع احاله به مجهول است.

اما باید توجه داشت برای استناد به قاعده قرعه قضیه باید «مشکل» و «مشتبه» باشد و چنان‌که در ادامه خواهد آمد در قضیه سبب مجمل، امر «مشکل» یا «مشتبه» وجود ندارد تا بتوان به قاعده قرعه استناد کرد. لذا اگرچه ممکن است قاعده قرعه، به عقیده عده‌ای از فقها بهترین راه حل معرفی شده باشد، اما چنان‌که فقهای متأخر و حقوقدانان غربی استدلال کرده‌اند، نظریه تقسیم به تساوی منصفانه‌تر و با عدل و انصاف سازگارتر است.

۲-۴. دیدگاه حقوقدانان داخلی در باب سبب مجمل

اندیشمندان حقوقی هم در حوزه حقوق کیفری و هم در مسؤولیت مدنی به بحث سبب

مجمعل پرداخته و راهکارهایی را بیان کرده‌اند. در این قسمت بحث را در دو عنوان پی می‌گیریم: «مسئولیت سبب مجمل در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵» و «مسئولیت سبب مجمل در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲».

۲-۴-۱. مسئولیت سبب مجمل در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵

در قانون مجازات اسلامی سابق، ماده ۳۱۵ به نمونه‌ای از سبب مجمل پرداخته است. این ماده مقرر می‌دارد: «اگر دو نفر متهم به قتل باشند و هر کدام ادعا کند که دیگری کشته است و علم اجمالی بر وقوع قتل توسط یکی از آن دو باشد و حجت شرعی بر قاتل بودن یکی اقامه نشود و نوبت به دیه برسد با قید قرعه، دیه از یکی از آن دو نفر گرفته می‌شود».

یکی از استادان حقوق کیفری [۱۲، ص ۳۶۰]، پس از بیان نظر یکی از مراجع تقلید مبنی بر تنصیف دیه، ماده ۳۱۵ قانون مجازات سابق را بیان کرده و ظاهراً قاعده قرعه را ملاک عمل می‌داند. یکی دیگر از استادان نیز به شرح ماده فوق پرداخته و شرح این ماده از قانون مجازات سابق و عدم رد و نقد آن توسط ایشان، حاکی از پذیرش دیدگاه قرعه در نظر این حقوقدان است [۲۰، ص ۱۷۱] همچنین در نظریه مشورتی شماره ۷/۵۷۷۰ مورخ ۱۳۸۱/۶/۱۴ که مفید کلیت حکم ماده ۳۱۵ است بیان شده: «هرچند در ماده ۳۱۵ قانون مجازات اسلامی عبارت دو نفر قید شده، ولی عدد دو موضوعیت ندارد و از باب ذکر حداقل است. همچنین قتل عمد موضوعیت ندارد».

در بین استادان مسئولیت مدنی نیز برخی معتقدند که در حقوق ایران اعمال قاعده قرعه بیش‌تر قابل پذیرش است [۵، ص ۴۵؛ ۲۱، ص ۲۱۸؛ ۲۲، ص ۹۳]. اما برخی دیگر [۲۳، ص ۴۵۸]. با دقت در شقوق مختلف مطرح شده از جانب ایشان، می‌توان رد پای دیدگاه‌های موجود در حقوق فرانسه را در این نظر مشاهده کرد؛ دیدگاه‌هایی که منطقی و عقلایی است، اما برای تمام فروض سبب مجمل، راه‌حل ارائه نمی‌کند. موارد

مسؤولیت جمعی از اسباب مجمل، آنجا است که همه عاملین محتمل، تقصیر داشته، نوعی ارتباط و همکاری در ارتکاب فعل زیانبار داشته‌اند. جزای این همکاری مشترک، مسؤلیت اشتراکی است. اما آنچه در نظر نویسندگان فوق مغفول مانده، حالتی است که بین عاملین محتمل در قضیه سبب مجمل، تبانی و ارتباط موجود نیست و در عین حال یکی از ایشان مرتکب فعل زیانبار شده است. در این حالت نمی‌توان از دیدگاه مسؤلیت جمعی بهره برد.

۲-۴-۲. مسؤلیت سبب مجمل در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

قانون مجازات اسلامی جدید در موارد ۴۷۷ تا ۴۸۳ به موضوع سبب مجمل در جنایات پرداخته است. تغییر عمده‌ای که در این قانون نسبت به قانون سابق دیده می‌شود این است که در قانون جدید، حل قضیه سبب مجمل با استفاده از قاعده قرعه نبوده، راهکارهایی اعمال شده که عملاً مفید و بازدارنده و در عین حال با برخی نظریات موجود در فقه امامیه، حقوق غرب و منطق حقوقی سازگارتر است. استدلالی که در زمینه ترجیح قول قرعه بر قول به تنصیف دیه آورده شده این است که اگر چه قول تنصیف دیه بدو مقرون به عدالت و نصفت می‌نماید، اما باید توجه داشت که در صورت اخذ نصف دیه از هریک از متهمین، عدم استحقاق یکی از آن دو در پرداخت نیمی از دیه تردیدناپذیر است، در حالی که در پرداخت تمام دیه از سوی یکی از آن دو نفر، یقین بر اجحاف و تعدی نسبت به پرداخت‌کننده وجود ندارد؛ زیرا محتمل است که واقعاً جنایت مستند به وی باشد. بنابراین ضرر یقینی با پذیرش خسارت احتمالی دفع می‌گردد [۱۸، ص ۲۴۱]. اما در رد این عقیده و تأیید نظریه تساوی می‌توان به دلیل عقل استناد کرد، زیرا اگرچه در حالت قرعه، ورود خسارت بر غیرمقصر، احتمالی است و پذیرش خسارت احتمالی بر ضرر یقینی ترجیح دارد و لذا انتخاب راهکار قرعه اولی است، اما باید پذیرفت که ورود خسارت بر غیرمقصر، احتمالی است، لکن محتمل آن (یعنی خسارت وارد شده بر ایشان در فرض قرعه افتادن به نام او) ضرر سنگینی است

که عقلا در انتخاب راهکار قضیه سبب مجمل، بی‌اعتنا از آن نمی‌گذرند و توجه به جلوگیری از این ضرر، موجب می‌شود تا عقلا حکم کنند که خسارت وارد بر زیان‌دیده به طور مساوی بر عاملین محتمل تقسیم شود، نه این‌که راهکار قرعه انتخاب گردد. همچنین در حمایت از نظریه مسؤلیت متساوی می‌توان به قاعده فقهی عدل و انصاف استناد کرد که مستند به دلایل قرآنی و اخبار و روایات [۲۴، ص ۲۳۹ تا ۲۵۲] و عرف و سیره عقلا است که نه تنها از جانب امامان (علیهم السلام) ردعی ندارد و عدم ردع، دلیل بر امضای این قاعده است، بلکه روایات بسیاری وجود دارد که بر امضای قطعی آن دلیل است [۲۴، ص ۲۶۶].^۱ قاعده قرعه در طول قاعده عدل و انصاف قرار دارد و بر تقدم این قاعده بر قاعده قرعه، پاره‌ای اخبار و روایات موجود است [۲۴، ص ۲۶۴].

وجه اشتراک تمام موارد مسؤلیت در حالت سبب مجمل آن است که مانند قانون سابق، قصاص ساقط و حکم به پرداخت دیه می‌شود، البته به شرطی که امکان تعیین مرتکب نباشد (ماده ۴۸۲). قابل ذکر است که در برخی موارد پرداخت دیه از بیت‌المال صورت می‌گیرد و این، نشان از مسؤلیت دولت در برخی موارد سبب مجمل دارد.

با نگاهی به مواد قانون مجازات اسلامی جدید باید بین دو حالت قائل به تفکیک شد: آن‌جا که لوث محقق شده باشد و حالتی که لوث ایجاد نشده است. در هریک از این دو حالت نیز به چند فرض توجه شده که شرح تمامی این موارد در ادامه خواهد آمد.

۲-۴-۱. علم اجمالی به ارتکاب جنایت و حصول لوث

در حالتی که علم اجمالی به ارتکاب جنایت توسط یک نفر از دو یا چند نفر معین وجود داشته و لوث محقق شده باشد مواد ۴۷۷ و ۴۷۸ و ۴۸۰ و ۴۸۱ قانون مجازات اسلامی قابل اعمال خواهد بود. مطابق ماده ۳۱۴: «لوث عبارت از وجود قرائن و اماراتی است که موجب ظن قاضی به ارتکاب جنایت یا نحوه ارتکاب از جانب متهم می‌شود» در

۱. صاحب جواهر، صاحب مدارک، صاحب عروه، آقا ضیاء الدین عراقی، شیخ مرتضی حائری، سید محمد حسینی شیرازی و ... از فقهای هستند که قاعده عدل و انصاف را پذیرفته‌اند.

نتیجه فقدان قرائن و امارات موجب ظن و صرف حضور فرد در محل وقوع جنایت، از مصادیق لوٹ شمردن نمی‌شود و او با ادای یک سوگند، تبرئه می‌گردد (ماده ۳۱۵). در حالت علم اجمالی به ارتکاب جنایت و حصول لوٹ، قضیه دو صورت می‌یابد: آن‌جا که تعیین مرتکب ممکن است و حالتی که تعیین مرتکب امکان‌پذیر نیست. اگر تعیین مرتکب از طریق قسامه ممکن باشد، مطابق مواد ۴۷۷، ۴۸۰ و ۴۸۱ قانون جدید، با اجرای قسامه مرتکب تعیین می‌شود و وی موظف به پرداخت دیه است و سایر متهمین بری می‌گردند. از آن‌جا که ممکن است قسامه از طرف اقوام شاکی اجرا نشده و نوبت به اجرای قسامه توسط مشتکی‌عنه برسد که همان عاملین محتمل ورود زیان هستند مطابق ماده ۴۷۸ آنان باید نسبت به اتیان سوگند اقدام کنند و در صورت امتناع، مکلف به پرداخت دیه به تساوی بوده، اگر یکی از آن‌ها از سوگند خودداری ورزد همو باید کل دیه را بپردازد و سایرین بری خواهند شد.

۲-۲-۴-۲. علم اجمالی به ارتکاب جنایت و عدم حصول لوٹ

در حالت علم اجمالی به ارتکاب جنایت توسط یک نفر از دو یا چند نفر معین و عدم حصول لوٹ، مواد ۴۷۷ و ۴۷۸ و ۴۷۹ و ۴۸۳ قانون جدید قابل اعمال است. در فرض عدم حصول لوٹ، سه فرض مجزا قابل تصور است که در ادامه به بیان فروض و احکام آن‌ها پرداخته خواهد شد.

الف) منشأ علم اجمالی اقرار متهمین باشد: این حالت در تبصره ماده ۴۷۷ و نیز ماده ۴۸۳ قانون جدید بیان شده است. تبصره ماده ۴۷۷ حاوی یک حکم کلی است که هم در جنایت مافوق نفس و هم در جنایت مادون نفس، عمدی یا غیرعمدی کاربرد دارد و با وجود آن، نیازی به انشای ماده ۴۸۳ نبود. به هر حال دلیل این دو مقرر قانونی، مستندات فقهی و ادله‌ای است که برای مشاهده آن باید به کتب فقهی مراجعه کرد و همین حکم در قانون مجازات سابق نیز وجود داشته است. شهید ثانی در شرح لمعه، بیان شهید اول را همراه با توضیح خویش، چنین شرح می‌دهد:

«هرگاه یک نفر اقرار کند که مقتول را عمداً کشته است و دیگری اقرار کند اشتبهاً او را به قتل رسانده است، ولی دم در تصدیق هر کدام از آن دو اقرار که بخواهد و الزام مقرر به انجام آنچه که نتیجه جنایت او است اختیار دارد؛ زیرا هریک از این دو اقرار، سبب مستقلی برای تحقق نتیجه آن است و چون جمع بین آن‌ها امکان ندارد، ولی دم مخیر است و نسبت به دیگری حقی ندارد». شهید ثانی در آن‌جا که یک نفر به قتل عمد اقرار کند و فرد دیگر به بیگناهی نفر اول و قاتل بودن خودش اقرار کند نیز همین حکم را جاری می‌داند [۲۵، ص ۳۷۳]. علاوه بر وجود این مبنای فقهی، براساس قاعده اقدام نیز حکم مواد ۴۸۳ و تبصره ماده ۴۷۷ قابل توجیه است.

ب) جنایت در اثر رفتار عده‌ای از یک گروه واقع شده باشد: این صورت در ماده ۴۷۹ قانون جدید بیان شده است. باید توجه داشت در این حالت، هیچ راهی برای تعیین مرتکب وجود ندارد و قاضی متحیر می‌ماند که چه فردی را مسؤول قلمداد کند. اجمال در سبب هم در بدو امر و هم در انتها و مرحله رسیدگی وجود دارد و شک قاضی با هیچ دلیل یقین‌آوری مرتفع نمی‌گردد. این همان وضعیتی است که قانون مجازات سابق، در ماده ۳۱۵ علاج آن را قرعه معرفی کرده بود، اما ماده ۴۷۹ قانون جدید با دیدگاه فقهی معاصرین منطبق است و البته تأثیرپذیری مقنن از دیدگاه‌های موجود در حقوق غرب را هم نمی‌توان نادیده گرفت؛ زیرا مفاد ماده ۴۷۹ حکایت از تقصیر مرتبط و مشترکی دارد که در نظرهای حقوق خارجی به آن پرداخته‌اند.

فایده مهم و عملی که این ماده در بردارد این است که اگر اعضای یک گروه با تبنانی یکدیگر موجب جنایت بر فردی شوند و سپس به دلیل عدم اثبات «رابطه سببیت معین» توسط مدعی بخواهند خود را از مسؤولیت برهانند در هدف نامشروع خویش ناکام می‌مانند و قانونگذار، این تبنانی را خنثی ساخته است. از این جهت می‌توان گفت که ماده ۴۷۹ قانون جدید، جنبه بازدارندگی از جرم نیز دارد و از تبنانی و همکاری مجرمین بالقوه در راستای ورود جنایت بر دیگران جلوگیری می‌کند.

ج) ارتکاب جنایت توسط یک نفر از بین چند نفر، بدون ارتباط عاملین با یکدیگر:

گاهی جنایت توسط یک شخص از بین چند نفر واقع می‌شود و معلوم نیست که کدامیک از ایشان جنایت را واقع ساخته و در عین حال هیچ‌یک از ایشان برای ارتکاب جنایت منظور با هم در ارتباط و همکاری نبوده‌اند. اگر در این حال لوث محقق نشود باید مطابق مواد ۴۷۷ و ۴۷۸ قانون جدید مجازات اسلامی تعیین تکلیف کرد. در ماده ۴۷۷ تکلیف حالتی که متهمان سوگند یاد کنند مشخص شده است و مسؤولیت متساوی عاملین محتمل ورود زیان، در قسمتی از حکم ماده بیان شده و تمایل به دیدگاه فقهی تساوی مسؤولیت در حالت سبب مجمل دیده می‌شود.

اما حالتی که متهمان از ادای سوگند امتناع ورزند در ماده ۴۷۸ بیان شده است. از آن‌جا که در حالت علم اجمالی به ارتکاب جنایت و حصول لوث نیز از این ماده استفاده شد و توضیحات مربوط بیان گردید از بازگویی شرح آن خودداری می‌گردد.

۳. اصول لازم‌الرعايه در فرض علم اجمالی به سبب و حکم به مسؤولیت

۳-۱. تکلیف اثباتی خواهان

در بحث سبب مجمل، خواهان دعوا که متضرر فعل زیانبار است موظف است در حد یک انسان متعارف، ادعای خود را اثبات کند. لذا باید ادله لازم را در راستای اثبات این واقعیت که فعل زیانبار توسط یکی از خواندگان صورت گرفته ارائه دهد و نمی‌تواند به این ادعا بسنده کند که زیان از ناحیه یکی از عاملین محتمل وارد شده است. این امر نه‌تنها در نظام حقوقی کامن‌لا مورد توجه و تأکید قرار گرفته که در قانون مجازات جدید اسلامی نیز مبنای تصمیم قاضی معرفی شده است: مدعی قتل باید با توسل به دلیل اثبات قتل - یعنی قسامه - مرتکب قتل را تعیین کند. این نکته در پاسخ استفتایی از آیت الله مکارم شیرازی که پیش از این بدان اشاره شد نیز قابل مشاهده است. طبق نظر ایشان: «در صورتی که به هیچ وجه امکان شناسایی قاتل اصلی نباشد هر کدام باید

نصف دیه مقتول را بپردازد». البته گاهی نمی‌توان از خواهان انتظار داشت که عامل واقعی ورود زیان را مشخص کند و به اثبات اجمالی حادثه توسط خواهان باید اکتفا کرد. در حالت اخیر همین که خواهان تکلیف اثباتی خود را به نحو متعارف انجام داد بار اثبات از او به خواندگان منتقل شده، از این پس آنان برای رهایی از مسؤولیت باید بیگناهی خود را اثبات کنند. در غیر این صورت اگر تقصیری مشترک و مرتبط داشته باشند همه مسؤولیت دارند و اگر تقصیر مشترک و مرتبط نداشته و هر یک مرتکب افعال جدا از هم شده باشند باید به منابع معتبر و نظر مشهور فقها روی آورد؛ که در مباحث گذشته بدان اشاره شد.

۳-۲. محدود بودن شمار عاملین محتمل زیان

برای به وجود آمدن موضوع «سبب مجمل» باید علم اجمالی به وجود علت در میان چند نفر داشته باشیم [۱۹، ص ۵۵ به بعد؛ ۲۶، ص ۱۴۵ و ۱۴۶] و ظن و گمان به وجود علت زیان کافی نیست و جمع مورد نظر از اعضای محدود و مشخص تشکیل یافته باشد. در واقع خواهان موظف است با اثبات واقعه زیانبار در یک محدوده مشخص و ایجاد علم اجمالی به ارتکاب زیان توسط یکی از افراد این محدوده، سبب مجمل را در مقابل دیدگاه قاضی تبیین کند. این مطلب با مواد موجود در قانون جدید مجازات اسلامی که بیانگر حالت لوث است منافات ندارد؛ زیرا موضوع این مواد، علم اجمالی به ارتکاب جنایت توسط یکی از عاملین محتمل و حصول لوث است؛ یعنی لوث قسمتی از موضوع ماده است و علم اجمالی در کنار لوث وجود دارد.

۳-۳. امکان استفاده از امارات قانونی و قضایی در اثبات مسؤولیت

در میان چند نفر از خواندگان دعوا از امارات قانونی یا قضایی نیز می‌توان استفاده کرد. اگر به دلیل اوضاع و احوال خاصی در نظر قاضی (اماره قضایی)، احتمال ورود زیان توسط یکی از عاملین محتمل بیشتر باشد قاضی باید به این اماره توجه کرده،

همان فرد را محکوم به جبران خسارت کند. در سیستم کامن‌لا نیز توضیح دادیم که به احتمال بیش‌تر وقوع زیان توسط یک عامل از بین چند عامل، اهمیت می‌دهند، با این تفاوت که در آن‌جا که احتمالات مختلف نسبت به عاملین متعدد وجود دارد به تناسب میزان احتمال ورود زیان توسط هر عامل، او را به جبران قسمتی از ضرر محکوم می‌کنند و در نتیجه هر عامل، بخشی از خسارت را می‌پردازد (مسؤولیت متناسب)؛ ولی در حقوق ما، یک اماره علیه فردی از بین چند شخص، تنها موجب مسؤولیت او شده، دیگران را از مسؤولیت معاف می‌سازد. باید توجه داشت اگرچه در قانون مجازات اسلامی طریق تعیین مرتکب قسامه قرار داده شده است، اما این امر منافاتی با طرق اثباتی قوی‌تر از قسامه ندارد؛ یعنی اگر یکی از متهمین به واسطه اقرار یا به دلیل علم قاضی از راه متعارف و ادله موجود در پرونده به‌عنوان قاتل اصلی معین گردد همان فرد مسؤول نهایی خواهد بود.

۳-۴. استثنایی بودن اعمال قاعده تنصیف

قاعده تساوی (که بیانگر مسؤولیت مساوی مسؤولین و یا حقوق مساوی ذیحقان در حالتی است که میزان مسؤولیت یا حقوق چند شخص قابل تعیین نباشد) در ماده ۴۷۸ قانون مجازات اسلامی جدید نیز منعکس شده است. اما باید توجه داشت جایی که احتمال ورود خسارت از جانب یکی از عاملین بیش از سایرین است نمی‌توان قائل به تنصیف مسؤولیت شد. قانون مجازات نیز آن‌جا که امتناع‌کننده از ادای سوگند، تنها یک نفر است از این رأی پیروی کرده است. این راهکار قانونی، مشابه قاعده‌ای است که در نظام حقوقی کامن‌لا بیان شد که اگر احتمال ورود زیان توسط یکی از عاملین محتمل بیش‌تر باشد فقط او را باید مسؤول ضرر وارده دانست. وانگهی وقتی احتمال مسؤول بودن یکی از عاملین محتمل، بیش‌تر باشد و اوضاع و احوال بر این امر دلالت کند چنین اوضاع و احوالی اماره قضایی بوده، از نظر حقوق ایران نیز قابل استناد و حجت است.

۴. نتیجه و پیشنهاد

هرگاه ورود زیان توسط یک شخص از بین چند عامل، محرز باشد، ولی نتوان به یقین معین کرد که کدام فرد، موجب ضرر زیان‌دیده شده با موضوع سبب مجمل مواجه هستیم. حقوقدانان و فقها در این زمینه نظریات متفاوتی ارائه کرده‌اند. در نظام حقوقی رومی - ژرمنی نظریه مسؤولیت تضامنی عاملین محتمل طرفداران بیش‌تری را با خود همراه کرده است. در سیستم حقوقی کامن‌لا در حالی که ابتدائاً بار اثبات ادعا برعهده خواهان است و او وظیفه دارد تمام تلاش خود را برای معین کردن عامل زیان از بین چند عامل انجام دهد اگر نتواند عامل ضرر را معین کند از این پس همه خوانندگان مسؤول خواهند بود، مگر این‌که ثابت کنند ضرر توسط فرد معینی از ایشان وارد شده است که در این صورت تنها همان فرد مسؤولیت مدنی خواهد داشت. در اصلاح سوم شرح حقوق جدید آمریکا و نیز اصول اروپایی مسؤولیت مدنی بیان شده که در حالت عدم اثبات ورود زیان توسط شخص معین، همه عاملین محتمل، مسؤولیت متناسب دارند؛ بدین معنا که هر فعالیتی تا حد مطابقت با این احتمال که می‌توانست سبب خسارت زیان‌دیده گردد به‌عنوان یک سبب در نظر گرفته می‌شود.

از منظر فقهی برخی گفته‌اند که باید به اصول عملیه مراجعه کرد؛ اما از آن‌جا که موضوع «سبب مجمل» با هیچ‌یک از مجاری اصول عملیه قابل انطباق نیست لذا اصول عملیه در این حالت تعیین‌کننده نبوده، باید به قاعده قرعه رجوع گردد. فقها نیز برخی به قاعده قرعه استناد کرده و گروهی قائل به تنصیف مسؤولیت بین عاملین محتمل شده‌اند.

در حقوق ایران، تا پیش از تصویب قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۲، براساس قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ در حالت علم اجمالی به ارتکاب قتل توسط یکی از دو نفر و عدم وجود حجت شرعی بر قاتل بودن یک نفر معین، با قید قرعه دیه از آن دو نفر گرفته می‌شد. از این رو غالب حقوقدانان حقوق خصوصی و کیفری، نظریه قرعه را در این موضوع، شرح و قبول کردند. اما برخی قائل به مسؤولیت جمعی عاملین محتمل

بودند. اما مواد ۴۷۷ تا ۴۸۳ قانون مجازات اسلامی جدید که به بحث سبب مجمل در جنایات پرداخته، قانون سابق را در این زمینه نسخ کرده است. از نظر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در حالت علم اجمالی به ارتکاب جنایت و حصول لوٹ، طبق مقررات قسامه مرتکب مشخص می‌شود. در صورتی که قسامه در جهت اثبات ادعای شاکی، اجرا نشود مشتکی‌عنهم باید تشریفات قسامه را اجرا کنند. در غیر این صورت تمام آن‌ها باید به نحو مساوی دیه را بپردازند و اگر تنها یک نفر از ایشان از اجرای قسامه امتناع ورزد دیه را هم می‌پردازد. اما در حالت علم اجمالی به ارتکاب جنایت و عدم حصول لوٹ، اگر منشأ علم اجمالی اقرار متهمان باشد مجنی‌علیه یا اولیای دم مخیر به اخذ دیه از هریک از متهمان خواهند بود. اما در فرضی که جنایت در اثر رفتار مرتبط عده‌ای واقع شده، همه عاملین محتمل باید دیه را به صورت مساوی بپردازند. در حالت اخیر، هرگاه رفتار عاملین با هم ارتباط نداشته باشد صاحب حق می‌تواند از متهمان مطالبه سوگند کند که اگر همگی سوگند یاد کنند درخصوص قتل، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود و در غیر قتل، دیه به نسبت مساوی از متهمان دریافت می‌شود. اگر مشاراً‌لینهم از ادای سوگند امتناع کنند دیه به نسبت مساوی از ایشان اخذ می‌شود و اگر تنها یکی از ادای سوگند خودداری ورزد همو باید دیه را بپردازد.

ملاک مواد قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در زمینه مصادیق دیگر سبب مجمل غیر از باب جنایات نیز قابل جریان بوده، از راهکارهای این قانون می‌توان در موارد دیگر استفاده کرد؛ خصوصاً که مفاد مواد ۴۷۷ تا ۴۸۳ این قانون بیانگر نظریات عقلایی موجود در فقه معاصر و نظام‌های حقوقی بزرگ جهان است.

۵. منابع

[۱] کاتوزیان، امیر ناصر، مسؤلیت مدنی، ج ۱، چ ۸، تهران، انتشارات دانشگاه تهران،

۱۳۸۷.

[۲] امامی، سید حسن، حقوق مدنی، ج ۱، چ ۲۳، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۸۲.

پژوهش‌های حقوق تطبیقی _____ دوره ۱۸، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳

- [۳] عاملی، عیسی، *الاصطلاحات الفقیه فی الرسائل العملیه*، بیروت، دار البلاغه للطباعه و النشر و التوزیع، ۱۴۱۳.
- [۴] محمود عبدالرحمن، *معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهیه*، ج ۱، قابل دسترس در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت ۲، بی‌تا.
- [۵] صفایی، سید حسین، «مسئولیت مدنی در فرض علم اجمالی به سبب ضرر (مطالعه تطبیقی)»، پژوهش حقوقی (حقوق خصوصی)، دانشگاه قم، ش ۲، ۱۳۸۸.
- [۶] محسنی، حسن و مرادی نژاد، رضا، «مطالعه تطبیقی راهکارهای جبران زیان ناشی از سبب مجمل و ناشناس در مسئولیت مدنی»، *فصلنامه حقوق*، دوره ۴۰، ش ۱، ۱۳۸۹.
- [7] Geitsfel, Mark A. "The Doctrinal Unity of Alternative Liability and Market-Share Liability", *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 155, 2006.
- [8] European Group on Tort Law, *Principles of European Tort Law*.
- [۹] حسینی مراغه‌ای، عبدالفتاح، *العناوین، مؤسسه النشر الاسلامی*، ۱۴۱۷ هـ ق.
- [۱۰] کریمی قمی، حسین، *قاعده القرعه*، قم، مرکز فقه الائمه اطهار علیهم السلام، ۱۴۲۰ هـ ق.
- [۱۱] محمدی، ابوالحسن، *قواعد فقه*، ج ۹، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۵.
- [۱۲] میرمحمد صادقی، حسین، *جرائم علیه اشخاص*، ج ۴، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۸.
- [۱۳] مکارم شیرازی، ناصر، *القواعد الفقهیه*، ج ۱، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۲۵ هـ ق.
- [۱۴] استفتاء شماره ۱۲۱۶۰۸ مورخ ۱۳۹۲/۱/۲۲ از حضرت آیت الله مکارم شیرازی.
- [۱۵] استفتاء شماره ۶۲۴۲ مورخ ۱۳۹۲/۱/۲۱ از حضرت آیت الله سبحانی.
- [۱۶] استفتاء شماره ۸۵۹۱۰ مورخ ۱۳۹۲/۲/۱۱ از حضرت آیت الله علوی گرگانی.
- [۱۷] حسینی شیرازی، حاج سید محمد، *الفقه، کتاب القصاص*، قم، دار القرآن الحکیم، بی‌تا.

- [۱۸] صادقی، محمد مهدی، حقوق جزای اختصاصی ۱، «جرائم علیه اشخاص» (صدمات جسمانی)، چ ۸، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۴.
- [۱۹] صفری، محسن، «مسؤولیت مدنی سبب مجمل»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۴۹، ۱۳۷۹.
- [۲۰] گلدوزیان، ایرج، محشای قانون مجازات اسلامی، چ ۶، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۳۸۴.
- [۲۱] صفایی، سید حسین و رحیمی، حبیب الله، مسؤولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، چ ۴، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۹۱.
- [۲۲] قاسم زاده، سید مرتضی، الزامها و مسؤولیت مدنی بدون قرارداد، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۶.
- [۲۳] کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی (الزامهای خارج از قرارداد، ضمان قهری)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
- [۲۴] محامد، علی، «بررسی قاعده عدل و انصاف و آثار آن»، پژوهشهای فلسفی - کلامی، زمستان، ش ۳۰، ۱۳۸۵.
- [۲۵] لطفی، اسدالله، ترجمه مباحث حقوقی شرح لمعه، چ ۴، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۳۸۵.
- [۲۶] جعفری تبار، حسین، مسؤولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۵.